

Zastúpenie environmentálnych tém v učebniciach materinského jazyka a literatúry prvého stupňa základnej školy

Simona Borisová¹

¹ Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Pedagogická fakulta, Katedra pedagogiky; Dražovská 4, 949 01 Nitra; sborisova@ukf.sk

Grant: UGA – V/2/22

Název grantu: Formovanie povedomia žiaka o ochrane prírody a trvalo udržateľnom spôsobe života vo vyučovaní materinského jazyka na 1. stupni ZŠ.

Oborové zamčrení: AM - Pedagogika a školství

© GRANT Journal, MAGNANIMITAS Assn.

Abstrakt Zameranie predmetu slovenský jazyk a literatúra poskytuje priestor pre zaradenie sociálnych, kultúrnych, globálnych a iných tém. Príspevok sa orientuje na mapovanie tém prírody v učebniciach materinského jazyka a literatúry prvého stupňa základnej školy. Daný učebný predmet umožňuje porozumenie a osvojenie si poznatkov v ďalších vzdelávacích oblastiach. Prostredníctvom jazykovej, slohovej a literárnej zložky môžeme čiastkovo naplniť aj ciele environmentálnej výchovy, ktorými je prispievanie k rozvoju osobnosti žiaka tak, že v oblasti vedomostí, zručností a schopností dokáže vnímať vzťahy medzi človekom a jeho životným prostredím vo svojom okolí, ale uvedomovať si aj potrebu ochrany prírody. Príspevok zobrazí jednotlivé učebnice, ich tematické celky a úlohy v nich, zamerané na témy les, starostlivosť o stromy, zvieratá, zdravie, trvalo udržateľný rozvoj a ďalšie. Prostredníctvom obsahovej analýzy sa zaoberáme učebnicami pre 2., 3. a 4. ročník slovenskej základnej školy.

Kľúčové slová: učebnice slovenského jazyka a literatúry, environmentálne témy na prvom stupni základnej školy, primárne vzdelávanie.

1. ÚVOD

Primárne vzdelávanie poskytuje príležitosti pri utváraní vzťahu dieťaťa k environmentu, prírode a jej ochrane. Environmentálne vzdelávanie obsahuje témy a skutočné problémy integrujúce viacero oblastí, orientuje sa na nadobúdanie a šírenie poznatkov o prírodnom prostredí a význame ekosystému pre život spoločnosti. Školy reagujú na narastajúce hrozby zhoršujúceho sa životného prostredia posilnením environmentálneho vzdelávania. Z hľadiska školského vzdelávania má environmentálne vzdelávanie svoje uplatnenie nielen pri rozvíjaní prírodovednej gramotnosti, ale aj pri zaradení medzipredmetových vzťahov, napr. v prepojení s materinským jazykom, matematikou, hudobnou výchovou, výtvarnou výchovou a podobne. Environmentálna výchova je na primárnom stupni vzdelávania zafinovaná ako prierezová téma prelínajúca sa všetkými predmetmi. Vo vyučovaní predmetu slovenský jazyk a literatúra na prvom stupni je možné uplatniť témy prírody a jej ochrany, utvárať povedomie o vlastnej zodpovednosti vo vzťahu k životnému prostrediu vo všetkých zložkách predmetu slovenský jazyk a literatúra – jazyk a sloh, čítanie a literárna výchova, počúvanie, čítanie, písanie.

Práca s učebnicou zahŕňajúcou prírodovednú tematiku závisí do veľkej miery od učiteľovej individuálnej koncepcie výučby, ale aj od vlastnej zainteresovanosti k téme environmentu, ochrany prírody. J. Kancír a I. Suchá (2013) hodnotia, že témy prírody sú vo vyučovacích predmetoch zaraďované sporadicky, a to obyčajne vysoko motivovaným učiteľom v danej oblasti. Individuálne charakteristiky učiteľa, jeho myslenie a spôsobilosti zapojiť žiakov do aktívnej práce s textom tak, aby dokázali nielen esteticky ho prežívať, splniť stanovené úlohy, ale aj samostatne nad ním premýšľať. Poskytovať žiakom priestor na uvažovanie, tvorenie nových riešení, pokladanie otázok si často vyžaduje učiteľovu odvahu myslenia. Podobné postupy sú protikladom pasívneho prijímania informácií, smerujú k rozvíjaniu žiakovej zvedavosti a tvoríť vlastné názory k rôznorodým témam. Nasledujúce časti zobrazujú prítomnosť tém o prírode v učebniciach materinského jazyka (predmetu slovenský jazyk a literatúra) na prvom stupni základnej školy.

1.1 Vyučovací predmet slovenský jazyk a literatúra

Vyučovací predmet slovenský jazyk a literatúra je samostatný didaktický útvar patriaci do vzdelávacej oblasti Jazyk a komunikácia. Pozostáva z dvoch prelínajúcich sa zložiek – jazyk a literatúra, pri ktorých pôvodným zámerom bolo rozčleniť zložky do dvoch oblastí – Jazyk a komunikácia a Kultúra (Hincová, 2015). Do roku 2008 bola vyčleňovaná aj tretia zložka – slohová. V súčasnosti je integrovaná do jazykovej zložky.

Predmet slovenský jazyk a literatúra je považovaný za kľúčový predmet všeobecnovzdelávacích predmetov, má centrálnu postavenie. M. Ligoš (2009) ho charakterizuje ako predmet základný, profilový, vytvárajúci predpoklady pre zvládnutie iných predmetov. Znamená to, že je istým východiskom pre celý výchovno-vzdelávací proces. Okrem toho daný autor (2009) zdôrazňuje neobmedzený tematický priestor predmetu slovenský jazyk a literatúra, ktorý disponuje medzipredmetovým, medzizložkovým a vnútrozložkovým prepojením.

Predmet slovenský jazyk a literatúra má komplexnú povahu, pozostáva z niekoľkých zložiek (jazykovej, slohovej výchovy, literárnej výchovy, na primárnom stupni tu patrí aj písanie a čítanie). Prostredníctvom svojich zložiek plní tieto základné funkcie

- kognitívnu (rozvíjajú sa kognitívne funkcie a procesy žiaka);
- komunikatívnu (rozvíjajú sa rečové funkcie, činnosti, utvára sa jazyková, komunikatívna a textová kompetencia);
- inštrumentálnu (určuje hodnotu učiva pri osvojovaní a ovládaní slovenského jazyka, pri vyučovaní cudzích jazykov a iných vyučovacích predmetoch);
- formatívnu (určuje celostné a zmysluplné učenie);

Učiteľia primárneho vzdelávania vyučujú vo svojej triede všetky (alebo takmer všetky) predmety, čím získavajú prehľad o učebných obsahoch a aktuálne preberaných témach z iných vyučovacích predmetov. Toto poznanie im dovoľuje prepájať poznatky a vedomosti zo všetkých oblastí. Učiteľ slovenského jazyka na sekundárnom stupni vzdelávania prístup k týmto informáciám bežne nemá a v klasickom vzdelávacom systéme to ani nie je možné, preto sa mnohí zamýšľajú nad otázkou: „Ako situáciu roztrieštenosti poznatkov riešiť?“ Učiteľ neodovzdáva už iba poznatky, ale stáva sa sprostredkovateľom metakognitívnych poznatkov – učí žiaka používať rozličné nástroje pre vzdelávanie, učí ho učiť sa. Učiteľ má prehľbovať a rekonštruovať to, čo žiaci už v nejakej podobe poznajú.

Prostredníctvom predmetu slovenský jazyk a literatúra by okrem iného bolo možné zaoberať sa témami, ktoré patria do utvárania povedomia o ochrane prírody a životného prostredia – les, starostlivosť o stromy, zvieratá, zdravie, ochrana rastlín, nevytváranie odpadu, trvalo udržateľný rozvoj a mnohých ďalších problémov. V predmete slovenský jazyk a literatúra sú prvky environmentálnej výchovy tradične vyjadrené v literárnej zložke. Environmentálnej výchove sa na Slovensku aj v zahraničí venuje značný počet autorov (napr. Miňová, M. 2012; Kancír, J. Suchá, I., 2013; Kaščáková, D., 2013; Boček, M., 2019, Špirko, D. 2019; Bleazby, J. 2021). Inšpiratívnymi projektami sú aj mnohé podujatia realizované na Slovensku prepájajúce oblasť vyučovacieho predmetu slovenský jazyk a literatúra s environmentálnymi témami, napríklad *Les ukrytý v knihe*, *Zelená škola*, *Múdra príroda*, *Zelený svet*. Tieto podujatia takisto korešpondujú s cieľom environmentálnej výchovy, ktorým je prispievať k rozvoju osobnosti žiaka tak, že v oblasti vedomostí, zručností a schopností dokáže vnímať vzťahy medzi človekom a jeho životným prostredím vo svojom okolí, ale uvedomovať si aj potrebnosť vnímania životného prostredia a jeho ohrozenia na celom svete.

1.2 Učebnice slovenského jazyka na prvom stupni základnej školy

Mnohí učiteľia pociťujú zodpovednosť pri oboznamovaní žiakov s ich vlastným ovplyvňovaním stavu životného prostredia. Hoci to na prvý pohľad nemusí byť zjavné, aj učebnice slovenského môžu poskytovať široké možnosti pri formovaní žiakovho myslenia a správania k životnému prostrediu. Literárne texty pre 1. stupeň ZŠ obsahujú mnoho podnetov (prírodovedných pojmov, dejov z prírodného prostredia, hodnôt vyzdvihujúcich silu, krásu, užitočnosť prírody a podobne), ktoré môžu slúžiť k ďalším aktivitám.

Prítomnosť prírodných motívov demonštruje analýza učebníc pre 2., 3. a 4. ročník základnej školy.

2. METODOLÓGIA

Cieľom výskumu je zobrazit' zastúpenie environmentálnych tém učebniciach slovenského jazyka pre prvý stupeň základných škôl. Výskumnú vzorku predstavujú vybrané učebnice slovenského jazyka. Prvým kritériom výberu bola dostupnosť učebníc, to

znamená, že všetky je možné nájsť aj na internete. Ďalšou podmienkou bolo, aby učebnice a ich zameranie rešpektovali integrovanú podobu slovenského jazyka a literatúry. S tým čiastkovo súvisí aj aktuálnosť učebníc, vybrali sme učebnice, ktoré nie sú staršie ako desať rokov.

Pre naplnenie výskumného cieľa sme zvolili metódu obsahovej analýzy. Autor O'Connor (2019, s. 74) charakterizuje analýzu dokumentov ako metódu využívajúcu písomné texty ako zdroj dát. Podľa autora (2019) sa zaraďuje ako vhodná metóda pre sociálny a edukačný kontext. K obsahovej analýze v pedagogických vedách patrí predovšetkým analýza školských dokumentov a učebníc. V obsahovej analýze sa nesústredíme na početnosť environmentálnych tém, hoci aj toto môže byť metóda použiteľná pri tomto charaktere výskumu. Vyberáme tie témy, texty a úlohy, ktoré súvisia s prírodnou tematikou. Nejde nám o interpretáciu jednotlivých častí, ale primárne o poukázanie na prítomnosť vybraných tém a toho, že vyučovací predmet slovenský jazyk a literatúra poskytujú priestor pre riešenie globálnych (a tým aj environmentálnych) problémov. Čiastkovo sa venujeme aj čítankám pre príslušné ročníky, keďže sú súčasťou vyučovania predmetu slovenský jazyk a literatúra. Literárny text môže byť inšpiratívny k rozvíjaniu povedomia žiakov o javoch prírody, k nachádzaniu vzťahov a súvislostí.

3. OBSAHOVÁ ANALÝZA UČEBNÍC SLOVENSKÉHO JAZYKA PRE PRVÝ STUPEŇ ZÁKLADNEJ ŠKOLY

V učebnici slovenského jazyka pre druhý ročník (Dienerová, E. a kol., 2017) nájdeme niekoľko úloh dotýkajúcich sa témy environmentu. Nachádza sa tu obrázkový príbeh s názvom „*Tajomná jaskyňa*“, dopĺňujúce úlohy k príbehu sú zamerané na pojmy s prírodným motívom, napríklad les, lesný chodník, lúka, netopier, zvieratá. Téma lesa sa nachádza vo viacerých častiach učebnice, uvádzame len niektoré z nich:

- Úloha na precvičenie správneho slovosledu. Zadanie: *Z nasledujúcich slov utvor vety. Vety napíš. horár Ujo pozoroval lesné zvieratá. srnky Na zbadal stráni. pásli sa Ticho. šiška padla stromu zo Odrazu. rýchlo Srnky utiekli.*
- Úloha na opis aktuálneho počasia. Zadanie: *Napíš, aké je práve teraz vonku počasie.*
- Úloha na opis obrázku s prírodným prostredím.
- Úloha na precvičenie následnosti viet. Zadanie: *Vety sa pomiešali. Zoraď ich podľa ročných období. Zo stromov opadáva lístie. Deti sa kúpu v bazéne. Rozkvitli snežienky. Padá biely sneh.*

V čítanke pre 2. ročník ZŠ (Nosáľová a kol. 2022) sa nachádzajú mnohé témy o prírode. Z poézie sú to básne *Prichádza jeseň*, *Žltá jeseň*, *Kvapôčky*, *Ide zima*, *Škorec výletník*, *Papier znesie všetko*, *Ráno*, *Vtáčiky*, *Stopy v snehu*. Próza o prírode je zastúpená textami *Príprava na zimný spánok*, *Bláznivá metelica*, *Jarabína*, *Ga-ga-gagaštany*, *Medveď a liška*, *Nenápadný zdravotník*, *Lištička a hlaváč*, *Jarný podvečer v lese*, *O lietajúcom papieri*, *O červenom smreku*, *Záružlie*, *Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva*, *Lesík*.

V treťom ročníku je takisto viacero úloh o prírodnom prostredí:

- Úloha na precvičenie abecedného zoradovania. Zadanie: *Zorad' názvy vtákov podľa abecedy: straka, slávik, sojka, stehlík, sýkorka, sova, sokol.*
- Nachádza sa tu niekoľko diktátov s prírodnou tematikou. Jednotlivé vety diktátov majú spoločnú tému a obsahovo na seba nadväzujú.
- Úloha na precvičenie rozprávania podľa obrázku a precvičenia vybraných slov po p (pytliak, pysk, pykať, kopyto). Na obrázku sa v lese nachádza pytliak a lesník, pričom obrázok zobrazuje dôsledky nerešpektovania vopred stanovených pravidiel.
- Úlohy na nácvik pravopisu vybraných slov sú v učebnici zastúpené vo veľkej miere prostredníctvom literárnych textov (nadpisy sú vo forme frazeologizmov), napríklad: *Cítiť sa ako ryba vo vode, Sýty hladnému neverí, Zvyk je železná košeľa.*
- Úloha na prácu s informáciami. Zadanie: *V encyklopédii alebo na internete zisti čo najviac informácií o živočíchoch: pinka, pipiška, pijavica.*
- Zastúpené sú tu aj úlohy o slovenských pohoriach, riekach, keďže v treťom ročníku si žiak má možnosť vytvárať prostredníctvom nadobúdania vedomostí vlastivedného učiva aj vzťah k svojej obci a jej blízkemu okoliu a vo štvrtom ročníku môžeme na týchto vedomostiach a základoch vzťahu stavať.

V čítanke pre 3. ročník od autoriek Z. Hirschnerovej a M. Filagovej (2022) sa opäť nachádza niekoľko poetických aj prozaických textov, napríklad: *Zelená, Ako sa do lesa volá, O bratislavskom Valdehorovi, Kto do Veľkej noci vyčistí aspoň jednu studničku, bude zdravý, Zelené ríbezle, Komár a medveď.*

Učebnica Slovenský jazyk pre 4. ročník (Hirschnerová, Z., Adame, R., 2018) svojím tematickým zameraním nadväzuje na predchádzajúci ročník, nachádza sa tu úzke prepojenie s vlastivedou. Častým východiskom je tu literárny text s tematikou prírody, či už vo forme krátkeho príbehu, obrázkového čítania alebo povesti. Je tu niekoľko textov náučného charakteru, ktoré upozorňujú na ochranu prírody, napríklad texty s názvom „*Prečo vznikajú národné parky?*“ alebo „*Je pravda, že niektoré zvieratá vymierajú?*“ „*Ako chránime prírodu?*“, prípadne „*Kde je najviac chránená európska príroda?*“. Pri poslednom z uvedených textov sú uvedené doplňujúce úlohy využívajúce metódu diskusie:

- Diskutujte o tom, prečo je dôležité, aby o ochrane európskej prírody rozhodovali všetky európske krajiny spoločne.
- Diskutujte, prečo je potrebné pravidelne meniť rozsah chránených území v Európe.
- Diskutujte o možnostiach ochrany životného prostredia vo vašej škole.
- Vymyslite, akým spôsobom by ste mohli znížiť množstvo odpadu, ktorý vzniká vo vašej triede.

Pri porovnaní zastúpenia tém o prírode v učebniciach slovenského jazyka a čítankách je badateľné, že v predchádzajúcich ročníkoch čítanky neobsahujú veľa tém o prírode. Považujeme to za pochopiteľné z toho dôvodu, že žiaci v tomto veku preferujú literárne texty, v ktorých sú hlavnými postavami ich rovesníci, ide teda predovšetkým o príbehy s detským hrdinom. Prírodné motívy sa tu nachádzajú najčastejšie vo forme povestí.

4. DISKUSIA

Motívy prírody, lesa, environmentu sú zastúpené na primárnom stupni v každom ročníku. Literárne texty a úlohy smerujú na rozmanitú škálu pojmov, s ktorými môže učiteľ operovať pri rozvíjaní kognitívnych procesov v prírodovedných alebo spoločenskovedných témach. Všetky učebnice integrovali jazykovú, literárnu a slohovokomunikačnú zložku jazyka. Pojmy z učebníc môže učiteľ využiť napríklad vo fáze *uvedomovania* v trojfázovom komunikačno-

kognitívnom modeli vyučovania. Môže nimi rozvíjať myšlienkové operácie – porovnávanie, triedenie, hľadanie príčin, uvedomenie si dôsledkov. Učiteľ môže zaradiť riešenie otázok o prírode aj na vyučovaní materinského jazyka, dôkazom môže byť aj navrhnutie analyzovaných učebníc pre prvý stupeň základnej školy.

5. ZÁVER

Spracovaná analýza jednotlivých učebníc, literárnych textov, úloh, čítaniek je možným východiskom ďalších aktivít, podobne aj prezentáciou prepojenia jazykovej, čitateľskej a prírodovednej gramotnosti. Prírodovedné témy dokážeme zaradiť aj v ďalších možných edukačných prístupoch, programoch a projektoch, zdôrazňujeme ale učiteľovu vlastnú vnímavosť, motiváciu a zaangažovanosť. Niektoré z úloh sú námetmi, v ktorých je žiak subjektom učenia – dostáva priestor na vyjadrenie, kladenie otázok, tvorbu. Tieto aktivity sú síce podnetné, vždy si však budú vyžadovať učiteľa, ktorý pozná dôvody ich zaradenia.

Zdroje

1. Bleazby, J. et al. 2021. Teaching about climate change in the midst of ecological crisis: professional and ethical responsibilities and challenges. In *International Conference of the Australian Association for Research in Education 2021*. Melbourne: Australia, pp. 29 – 41.
2. Boček, M. a kol. 2019. *Tady je moje místo k životu...: metodika environmentální a polytechnické výchovy v mateřské škole*. České Budějovice: Pedagogická fakulta, JU v Českých Budějovicích, 152 s. ISBN 978-80-7394-762-0.
3. Dienerová, E. a kol. 2017. *Slovenský jazyk pre 2. ročník základných škôl*. 120 s. ISBN 978-80-8146-198-9.
4. Hincová, K. 2015. *Niekoľko pohľadov na didaktiku slovenského jazyka a literatúry vo svetle realizovanej kurikulárnej prestavby predmetu*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 112 s. ISBN 978-80-8105-662-8.
5. Hirschnerová, Z. a kol. 2014. *Čítanka pre 4. ročník ZŠ*. Bratislava: Príroda, 2014. 120 s. ISBN 978-80-8146-056-2.
6. Hirschnerová, Z. – Filagová, M. 2022. *Čítanka pre tretiaakov*. Bratislava: Aitec, 2022. 106 s. ISBN 978-80-8146-242-9.
7. Kancír, J. Suchá, I., 2013. Škála Novej environmentálnej paradigmy ako výskumný nástroj v oblasti environmentálnej gramotnosti. In *Aktuálne otázky prírodovedno-technických predmetov a prierezových tém v primárnej edukácii*. 367 s. ISBN 978-80-555-0994-5.
8. Kašćáková, D., 2013. Environmentálna výchova v primárnom vzdelávaní – aktivizujúce metódy. Metodický materiál. 40 s.
9. Ligoš, M. 2009. *Základy jazykového a literárneho vzdelávania I. Úvod do didaktiky materinského jazyka a literatúry*. Ružomberok: FF KU v Ružomberku, 120 s. ISBN 978-80-8084-429-5.
10. Liptáková, E. 2011. *Integrovaná didaktika slovenského jazyka a literatúry pre primárne vzdelávanie*. Prešov: UNIPO v Prešove. 169 s. ISBN 978-80-555-2951-6.
11. Miňová, M. 2012. (Ed.). Trvalo udržateľný rozvoj ako možný liek na environmentálne problémy ľudstva optikou detí predškolského veku zborník z vedecko-odbornej konferencie. 159 s. ISBN 978-80-555-0704-0.
12. Nosáľová, M. a kol. 2022. *Čítanka pre 2. ročník ZŠ*. Bratislava: Aitec, 2022. 120 s. ISBN 978-80-893175-15-8.
13. Špirko, D. 2021. 2019. *Zodpovednosť naplnená obavami i nádejou z budúcnosti – Jonasov a Skolimowského prínos k environmentálnemu mysleniu*. Filozofia, 74 (5), s. 405 – 413. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2019.74.5.5>.